

Βιβλιοστάσιον

Michael Fédou, *The Fathers of the Church in Christian Theology*, B. E. Daley (Foreword), P. M. Meyer (Transl.), ed. The Catholic University of America Press, Washington, D.C. 2019, 399 pp.

Ὁ συγγραφέας τοῦ ὑπὸ μελέτη βιβλίου εἶναι Ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος-ιερέας καὶ διδάσκει τὰ μαθήματα τῆς Πατρολογίας-Δογματικῆς στὸ Ἰησουϊτικὸ Τμήμα τοῦ Centre Sèvres στὸ Παρίσι, ἐνῶ πρόσφατα τοῦ ἀπονεμήθηκε τὸ διεθνὲς βραβεῖο Ratzinger γιὰ τὸ ἔτος 2022. Στὴ σχετικὴ ὁμιλία του ὁ νῦν Πάπας τῆς Ρώμης Φραγκίσκος κατέταξε τὸν βραβευθέντα M. Fédou ὡς ἐπιστημονικὸ ἀπόγονο τῆς *nouvelle théologie*: «Σὲ αὐτὸν ἀναγνωρίζουμε καὶ ἀποδίδουμε φόρο τιμῆς ὡς ἄξιο κληρονόμο καὶ συνεχιστὴ τῆς μεγάλης παράδοσης τῆς γαλλικῆς θεολογίας, ἣ ὅποια ἔχει δώσει ἐκκλησιαστικοὺς δασκάλους τοῦ ἀναστήματος τοῦ πατέρα Henri De Lubac»¹. Πράγματι, ἡ συνεισφορά τοῦ συγγραφέα στὰ θεολογικὰ γράμματα εἶναι μεγάλη, καθὼς διδάσκει καὶ ἐρευνᾷ τὴν πατερικὴ θεολογία ἐδῶ καὶ σαράντα ἔτη, ἐνῶ συνεργάζεται ἐπιστημονικὰ στὴ συλλογὴ τῶν πατερικῶν ἐκδόσεων

Sources Chrétiennes. Στὸν πρόλογο τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου –τὸ ὅποιο εἶναι προῖον ἀγγλικῆς μετάφρασης ἀπὸ τὴ γαλλικὴ γλώσσα– ὁ B. Daley καταθέτει τὴν ἄποψη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα ἐγχειρίδιο πατρολογίας μὲ εἰδικὲς ἀναφορὲς στὰ ἔργα τῶν Πατέρων, ἀλλὰ γιὰ ἓνα ἔργο ποῦ ἀφορᾷ τὴν πατερικὴ θεολογία ὡς ἐγγενὲς στοιχεῖο τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοσυνειδησίας [σ. xv].

Πράγματι, ὅπως μᾶς γνωστοποιεῖ καὶ ὁ συγγραφέας [σ. 3], ἡ στοχοθεσία τοῦ βιβλίου τοῦ ἐντοπιζέται στὴν ἐξῆς ἐρώτηση: «Ποιά εἶναι ἡ σχέση μεταξὺ πατερικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς θεολογίας ἐν γένει;» καὶ προκρίνει ἀπαντητικὰ τὴν ἀνάγκη γιὰ μία σύγχρονη γονιμοποίηση τῆς θεολογίας ἀπὸ τὴν πατερικὴ σκέψη. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ὁ Fédou χωρίζει τὴ μελέτη του σὲ δύο μέρη μὲ ἑπτὰ κεφάλαια τὸ καθένα. Στὸ πρῶτο μέρος πραγματεύεται τὴν ἀνανέωση τῶν πατερικῶν σπουδῶν κατὰ τὸν 20^ο αἰ. καὶ τὴ συμβολὴ αὐτῆς στὴ χριστιανικὴ θεολογία, ἐπιλέγοντας τὰ κεφ. 5, 6 & 7 ὡς τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα τοῦ βιβλίου του [σ. 6]. Στὸ δεύτερο μέρος μελετᾷ ἐνδελεχῶς τὴν πατερικὴ θεολογία καὶ τοὺς ἀναφορικοὺς τῆς ἄξονες στὴ σύγχρονη ἐποχὴ μάλιστα ὁ ἴδιος προ-

1. The Holy See, *Conferral of the “Ratzinger Prize”*, Address of His Holiness Pope Francis, December 1st 2022. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ διεθνὲς βραβεῖο τοῦ ιδρύματος Ratzinger γιὰ τὸ ἔτος 2016 ἀπονεμήθηκε στὸν Ἑλληνα καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ. Ἰωάννη Κουρεμπιελὲ γιὰ τὴ συνεισφορά του στὴ θεολογικὴ ἐπιστήμη.

τείνει τὴ δυνατότητα στὸν ἀναγνώστη του νὰ ξεκινήσει τὸ διάβασμα τοῦ βιβλίου ἀπὸ αὐτὸ τὸ μέρος, προκειμένου νὰ ἔλθει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν πατερικὴ σκέψη. Προσωπικά, στεκόμαστε μὲ περισσότερο ἐνδιαφέρον στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου, καθὼς διαφαίνεται ἰστορικὰ ἡ στροφὴ τῆς θεολογίας πρὸς τὶς πατερικὲς σπουδὲς ὡς ἓνα ὀρόσημο σημαντικῶν ἀλλαγῶν στὸν αἰῶνα ποῦ πέρασε.

Ἀναλυτικώτερα, ἡ σκέψη τοῦ Γάλλου θεολόγου ἀναπτύσσεται συστηματικά, ἐπιλέγοντας ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο νὰ προσεγγίσει ἐρμηνευτικὰ τοὺς ἐξῆς ὅρους: *Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Πατερικὴ Θεολογία καὶ Πατρολογία*. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο συγκαταλέγει τέσσερα χαρακτηριστικὰ ποῦ ὀρίζουν τὴν ἔννοια τοῦ *Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας* [σ. 14]: α) τὴν ὀρθοδοξία τῆς δογματικῆς του διδασκαλίας, β) τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου του, γ) τὴν ἀποδοχὴ του ἐκ μέρους τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ δ) τὴν ἀρχαιότητά του στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας (μία τέτοια θεώρηση βεβαίως ἀνταποκρίνεται στὰ κριτήρια τῶν ὁμολογιῶν τῆς Δύσεως, ἀφοῦ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἡ ἀγιοπατερικότητα εἶναι ἓνα διαχρονικὸ γεγονός ποῦ φθάνει ἕως τὶς ἡμέρες μας). Στὴ συνέχεια [σσ. 15-16] ὁ σ. προχωρεῖ σὲ μία διευκρίνιση τοῦ ὅρου τῆς *Πατερικῆς Θεολογίας* (*Patristics*), ποῦ εἶναι λουθηρανικῆς προελεύσεως καὶ καθιερώθηκε τὸν 17ο αἰ. γιὰ νὰ συστηματοποιήσῃ τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας στὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ὅρος *Πατρολογία* (*Patrology*) εἶναι προγενέστερος (16ος αἰ.) καὶ ἀφορᾷ τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν προσωπικότητα, τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν Πατέρων.

Στὰ κεφ. 2 & 3 ὁ Ἰησουίτης θεολόγος παρουσιάζει μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες

τὴν προσφορὰ τοῦ κινήματος τῆς *nouvelle théologie* στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία καὶ θεολογία ἀντίστοιχα, μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν μεγάλων ὀνομάτων ποῦ τὴ στελέχωσαν, ὅπως τοῦ H. de Lubac, J. Daniélou, Y. Congar καὶ Hans Urs von Balthasar. Συγκεκριμένα [σ. 33 κ.έ.], οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «νέας θεολογίας» ἔκαναν ἔκκληση γιὰ μία ἐπιστροφή στὶς πηγές (*ressourcement*), βιβλικὲς καὶ πατερικὲς, μὲ σκοπὸ νὰ ὑψώσουν ἓνα θεολογικὸ ἀνάχωμα ἀπέναντι στὸν νεοθωμισμὸ καὶ τὴν ἀπομόνωση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας στὸν νεοσχολαστικισμό, μὲ πρόσχημα τὸν ἀθεϊστικὸ κίνδυνο ποῦ εἰσήγαγε ἡ νεωτερικότητα στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. Καταγράφοντας μάλιστα τὴν ἐκδοτικὴ προσφορὰ τῆς σειρᾶς *Sources Chrétiennes*, ὁ Fédou τονίζει (σ. 38) πὼς ἡ μελέτη τῶν πατερικῶν κειμένων ἐπανεφέρε στὸ θεολογικὸ προσκήνιο τὶς ἔννοιες τῆς ἱστορικότητας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς σωτηριολογίας, οἱ ὁποῖες, ἐνῶ ἦταν θεμελιώδεις γιὰ τοὺς Πατέρες, ὥστόσο περιθωριοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν νεοθωμιστικὴ-νεοσχολαστικὴ θεολογία. Παράλληλα ὁ σ. ὑποστηρίζει [σ. 50] πὼς αὐτὴ ἡ ἐπιστροφή στὶς πηγές ἦταν θεολογικὸ αἶτημα, ὄχι μόνον γιὰ τοὺς συγκεκριμένους Ρωμαιοκαθολικοὺς θεολόγους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους, ὅπως ὁ Β. Λόσκυ καὶ π. Γ. Φλωρόφσκυ· ὁ δεύτερος μάλιστα προέκρινε τὴν οἰκουμηνικὴ ἀγιοπατερικὴ παράδοση ὡς τὴν κοινὴ κληρονομιά Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

Ἐν συνεχείᾳ, ὁ Γάλλος θεολόγος ἀναλύει μὲ περισσὸ ἐνδιαφέρον τὴν ἐπιστημονικότητα τῆς μεθόδου ποῦ ἐφήρμοσαν οἱ «Ἰησουίτες πρόγονοί» του σὲ σχέση μὲ τὴν πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ [σσ. 51-63]. Παρατηροῦμε λοιπόν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν, ὅτι ὁ de Lubac ἐπέλεξε νὰ ἀναδείξει τὴν ἀλληγορικὴ

μέθοδο, ἐνῶ ὁ Daniélou τὴν τυπολογικὴ ἢ προσέγγιση ὡστόσο καὶ τῶν δύο ἦταν χριστολογικὴ, ἐφ' ὅσον κοινὸς τύπος τῆς πατερικῆς τους ἐρμηνείας ἦταν ὁ Χριστός, ὡς τὸ πλήρωμα τοῦ Νόμου καὶ τῶν προφητῶν. Ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει ἓνα ὀλόκληρο κεφάλαιο, τὸ πέμπτο, γιὰ νὰ περιγράψει ἀναλυτικὰ τὶς ἀνωτέρω προσεγγίσεις τῶν δύο θεολόγων. Προηγούμενως, στὸ τέταρτο κεφάλαιο ὁ Fédou μᾶς παρουσιάζει κι ἄλλους (ἐκτὸς τῶν ἐκπροσώπων τῆς *nouvelle théologie*) ἐξίσου μεγάλους ἐπιστήμονες, ποὺ προσέφεραν τὰ μέγιστα στὴν ἔρευνα τῆς πατερικῆς θεολογίας τὸν 20ῦ αἰ. Ἔτσι παρελαύνουν μπροστά μας [σ. 90 κ.έ.] ὀνόματα ὅπως αὐτὸ τοῦ A. Grillmeier καὶ τοῦ περιήφημου ἔργου του: Ὁ Χριστὸς στὴν χριστιανικὴ παράδοση, στὸ ὁποῖο ἀναδεικνύεται μὲ σαφήνεια πῶς οἱ δύο μεγάλες θεολογικὲς σχολὲς τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Ἀντιόχειας εἰσήγαγαν ἀντίστοιχα δύο διαφορετικὰ χριστολογικὰ σχήματα: Λόγος-σὰρξ καὶ Λόγος-ἄνθρωπος. Σημαντικὴ ἀναφορὰ γίνεται ἐπίσης στὸ πεντάτομο ἔργο τοῦ ὀρθόδοξου πατρολόγου J. Pelikan: Ἡ χριστιανικὴ παράδοση καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴν ἱστορία ἢ «παράδοση χωρὶς τὴν ἱστορία» ἐνέχει τὸν κίνδυνο τῆς ἀπολυτοποίησης τῆς πρώτης, ἐνῶ ἡ «ἱστορία χωρὶς τὴν παράδοση» ἐκβάλλει στὴ σχετικοποίησι τῆς δογματικῆς ἀλήθειας. Τέλος, γίνεται ὑπόμνηση στὸ ἔργο τοῦ Ἰσπανοῦ θεολόγου B. Vilanova: Ἱστορία τῶν χριστιανικῶν θεολογιῶν, στὸ ὁποῖο, ὅπως δηλώνεται καὶ στὸν τίτλο, ἡ θεολογία δὲν ἐκλαμβάνεται ὡς

ἐνιαῖο σῶμα, ἀλλὰ προσθετικὰ ἀπὸ συναπτόμενες περιόδους ποὺ πρέπει νὰ ἰδωθοῦν διαφορετικὰ.

Παρεμπιπτόντως, ἰδιαίτερη ἐντύπωση προξενεῖ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Fédou στὴν ἄποψη τοῦ Y. Congar γιὰ τὴ διάκριση ποὺ ἔκανε ἀνάμεσα στὴ διαχρονικὴ καὶ τὴν ἐφήμερη διδασκαλία τῶν Πατέρων, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴ θέση του Φλωρόφσκου περὶ ἀποφυγῆς τῆς εἰδωλοποίησης τῆς πατερικῆς γραμματολογίας, μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐνέπνευσε μόνο τοὺς Πατέρες τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Ἄν καὶ ὁ Γάλλος θεολόγος ἀναφέρεται στὴ φλωροφσκικὴ αὐτὴ θέση, παραπέμπει μονομερῶς στὴ μεταπατερικὴ ἄποψη ποὺ διατείνεται πῶς ἡ θεολογία μπορεῖ νὰ ὑπερβεῖ τὴν πατερικὴ σκέψη ὅπου καὶ ὅταν χρειάζεται [σσ. 66-67, ὑπόσ. 43]. Ὡστόσο ἐκτιμοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος δὲν κατέγραφε πλήρως τὴν ἄποψη τοῦ Φλωρόφσκου, ποὺ ὑποστηρίζει πῶς ἡ πατερικὴ περίοδος δὲν περιορίζεται σὲ μία συγκεκριμένη ἐποχὴ, διότι ἡ ἀγιοπατερικὴ παράδοση εἶναι μία διαχρονικὴ ἀγιοπνευματικὴ κατάσταση ἐφ' ὅσον τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀναδεικνύει συνεχῶς Πατέρες, ἢ διδασκαλία τῶν ὁποίων γίνεται καθολικὰ ἀποδεκτὴ μέσα στὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα². Ὡστόσο ὁ Ἱησουίτης ἱερέας δείχνει νὰ αὐτοδιορθώνεται ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο (χωρὶς βεβαία νὰ παραπέμπει στὸν Ρῶσο θεολόγο), ὅταν στὸ 6ο κεφ. [σσ. 150-151] ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι αὐτὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ποὺ ἐξασφαλίζει τὴ διαχρονικότητα τῆς πατερικῆς παράδοσης, μὲ τὸ νὰ τὴν καθιστᾶ ὄντως ἀγιοπατερικὴ καὶ ὡς ἐκ

2. Βλ. G. Florovsky, "St. Gregory Palamas and the Tradition of the Fathers", *The Patristic Witness of Georges Florovsky: Essential Theological Writings*, B. Gallaher & P. Ladouceur (eds.), T&T Clark, London 2019, σσ. 225-228, ἐδῶ 221-236.

τούτου μία ασφαλή και αιώνια πηγή, πού δύναται νά εἶναι καί ἐπιστημονικά ἔγκυρη γιά τόν σύγχρονο θεολόγο.

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, τὰ κεφ. 6 καί 7 θεωροῦνται ἀπό τόν συγγραφέα τὰ πιό σημαντικά, διότι σέ αὐτά καταγράφονται τὰ γονιμοποιητικά στοιχεῖα τῆς πατερικῆς θεολογίας. Συγκεκριμένα, ἡ θέση τοῦ Γάλλου θεολόγου ἐπικεντρώνεται στό γεγονός ὅτι: «Ἡ εὐρωπαϊκή θεολογία δέν θά ἔχει ὅποιοδήποτε μέλλον ἂν χάσει τή μνήμη ἀπό τίς ρίζες της» [σ. 159], ὑπονοώντας σαφῶς τήν πατερική κληρονομιά. Καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἀνάγκη νά θητεύσει στήν κληρονομιά τῆς πατερικῆς θεολογίας γιά δύο λόγους: ὁ πρῶτος εἶναι διότι ἡ διαφύλαξη τῆς μνήμης εἶναι κατὰ πάντα ὠφέλιμη σέ κάθε ἐπιστήμη καί ὁ δεύτερος ὅτι ἡ ἱστορία τῶν Πατέρων δέν εἶναι ἐξιδανικευμένη, ἀλλά μέσα ἀπό τὰ θετικά καί ἀρνητικά πού ἔχει νά ἀναδείξει ἀποδεικνύει ἀκόμη περισσότερο τή χρηστικότητα της. Γιά τόν λόγο αὐτόν, ὁ συγγραφέας μᾶς παρουσιάζει τή στάση τῶν Πατέρων ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε κατὰ τή διάρκεια τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Συγκεκριμένα [σσ. 162-163] οἱ Πατέρες ἔδρασαν ἀνεξάρτητα ἀπό τήν αὐτοκρατορική θέληση μέ τὸ νά μαρτυρήσουν τήν πίστη τους, ἀπαντώντας σέ δογματικά ζητήματα, καί οἰκοδόμησαν ἔτσι τήν τελική διαμόρφωση τοῦ δόγματος. Ἐπομένως, ἡ μελέτη τῆς πατερικῆς θεολογίας συμβάλλει στό νά δοθοῦν ἀπαντήσεις σέ σύγχρονα θεολογικά ζητήματα στό μέτρο πού μπορεῖ κανεῖς νά συν-θεολογήσει μαζί μέ τούς Πατέρες. Στό ἔβδομο κεφάλαιο ὁ Φέδου καταπιάνεται μέ τὸ θέμα τῆς συναφειακῆς θεολογίας καί τῶν σύγχρονων προβλημάτων πού ἀπασχολοῦν τὸ σύνολο τοῦ κόσμου, πέρα ἀπό τὰ εὐρωπαϊκά ὄρια, ὅπως αὐτὰ τῆς

φτώχειας καί τῆς οἰκολογίας. Ἡ θέση του ἐπικεντρώνεται στό γεγονός ὅτι ἡ ἀνάγκη γιά ἐπικαιροποίηση τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος δύναται νά διαπεράσει μέσα ἀπό τόν πατερικό ἐμπολιτισμό, ὅπως αὐτὸς διαμορφώθηκε τούς πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ στή λεκάνη τῆς Μεσογείου [σ. 180 κ.έ.].

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἐπικεντρώνεται σέ ἐκείνους τούς τομεῖς τῆς πατερικῆς θεολογίας πού συνδέονται μέ τή σύγχρονη θεολογία, δηλαδή τήν ἐκκλησιολογία, τήν ἀνθρωπολογία, τήν ἠθική, τή δογματική, τόν οἰκουμενικό διάλογο, τή θρησκευολογία καί τήν πνευματικότητα, τομεῖς τούς ὁποίους σέ κάθε κεφάλαιο ὁ σ. πραγματεύεται ἀντίστοιχα. Ὡς ἐκ τούτου, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐκκλησιολογική θέση τοῦ Γάλλου θεολόγου γιά ἓναν γλωσσικό πλουραλισμό πού ἀφορᾷ τόν ἐμπολιτισμό τοῦ Εὐαγγελίου στή σύγχρονη ἐποχή, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν μέ τήν ἀντίστοιχη προσπάθεια πού κατέβαλαν οἱ Πατέρες στήν ἐποχή τους [σ. 203]. Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τήν ἀνθρωπολογία, τὸ ζήτημα διαπερνᾷ σαφῶς μέσα ἀπό τὸ γεγονός τῆς πολιτισμικῆς ὠσμωσης [σ. 218] τοῦ ἑλληνισμοῦ στό μέτρο πού οἱ Πατέρες φοιτοῦν στίς ἑλληνικὲς σχολές καί υἱοθετοῦν τήν ἑλληνική γλῶσσα γιά νά ἐκφράσουν τὰ ὑψηλά ἀνθρωπολογικά νοήματα. Ἔτσι ἡ πατερική συνεισφορά ἔγκειται στό ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ὡς ἔννοια δέν εἶναι μία ψευδαίσθηση κατὰ τήν ἀρχαιοελληνική τῆς ἐκδοχῆς, δέν ὑπόκειται σέ αἰώνιες κυκλικὲς ἐναλλαγές, ἀλλά ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κέντρο τοῦ κόσμου μέ τὸ νά εἶναι λογικός (μετέχοντας στὸν Λόγο), αὐτεξούσιος καί μία ξεχωριστὴ προσωπικότητα [σσ. 219-229].

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον προκαλεῖ τὸ κεφάλαιο πού σχετίζεται μέ τήν πατε-

ρική ήθικη και την άμεση σύνδεσή της, κατά τὸν συγγραφέα, με τὴν πίστη [σ. 237]. Συγκεκριμένα, οἱ συζυγικὲς σχέσεις χαρακτηρίζονται στὴν πατερικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία ἀγάπη ἀνάμεσα στὸ ζευγάρι, τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἐμπαθοῦς ἄσκησης τῆς ἡδονῆς καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς σωτηρίας. Ἡ ὑπόνοια γιὰ τὸν τερματισμὸ τῆς ζωῆς ὡς αὐτοχειρία ἢ ἀκόμη καὶ τῆς ἔκτρωσης εἶναι ἐκτὸς συζήτησης γιὰ τοὺς Πατέρες. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τῶν χριστιανῶν μετὰ τὸ κράτος, ὁ Φέδου παρατηρεῖ πὼς μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῶν διωγμῶν καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ θεσμικὴ Ἐκκλησία ἐκκοσμικεύθηκε καὶ ἔχασε τὸν μεταμορφωτικὸ τῆς χαρακτῆρα, ποὺ στόχευε στὴν ἀνακαίνιση τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μετὰ ἄξονα τὶς εὐαγγελικὲς ἀρχές. Ἔτσι, οἱ συνειδητοποιημένοι χριστιανοὶ ποὺ ἀναζητοῦσαν αὐτὴν τὴν ὄντολογία τῆς εὐαγγελικῆς ἐμπειρίας ἀναχωροῦσαν ἀπὸ τὶς πόλεις προκειμένου νὰ ἀναζητήσουν τὴ γνήσια χριστιανικὴ ζωὴ [σ. 250-252]³.

Ἡ συμβολὴ τῶν Πατέρων στὴ διαμόρφωση τοῦ δόγματος εἶναι τὸ θέμα ποὺ πραγματεύεται ὁ σ. στὸ 11ο κεφ., μετὰ εἰδοποιὸ διαφορά τὴν ἀνεξαρτητοποίηση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν ἰουδαϊσμό, ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεία υἰοθεσία στὴ χριστολογία καὶ τὴν κατὰ χάριν υἰοθεσία στὸν τομέα τῆς σωτηριολογίας. Ἐπίσης ὁ τριαδικὸς μονοθεϊσμὸς τῶν Πατέρων, μετὰ τὸν ὅποιον ἀντιπαρήλθαν τὸν ἀρειανισμό, μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ σήμερα ὡς θεο-

λογικὸ ἐργαλεῖο στὸν διάλογο μετὰ τὸ Ἰσλάμ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ συγγραφέας. Ὡστόσο στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο προκαλεῖ ἐντύπωση ὁ ἐπιφανειακὸς τρόπος μετὰ τὸν ὅποιον ἐξετάζει ὁ Φέδου τὴ συμβολὴ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στὸν οἰκουμενικὸ διάλογο, ἀφοῦ παραλείπει τὴ σημαντικὴ πορεία ποὺ διέτρεξε αὐτὴ στὴ διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰ., μετὰ τὴ συμβολὴ τῆς στὸ Π.Σ.Ε., ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴ συνεισφορὰ τῶν παλαμικῶν σπουδῶν στὸν διάλογο μετὰ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἐπιλεκτικὴ ἀναφορὰ στὸ κείμενο τῆς Ραβέννας γιὰ τὴ σχέση πρωτείου καὶ συνοδικότητος, καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία ὀνομάτων μεγάλων Πατέρων, ὅπως τοῦ Μεγάλου Φωτίου καὶ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμά, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λείπουν ἀπὸ ἕνα βιβλίον ποὺ ἀναφέρεται στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἔστω καὶ ἐὰν αὐτὰ δὲν ἱκανοποιοῦν τὰ ὁμολογιακὰ πρότυπα τοῦ συγγραφέα [σ. 294-300].

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ποὺ πραγματεύεται τὴ σχέση τῶν πατερικῶν σπουδῶν μετὰ τὴ θεολογία τῶν θρησκειῶν, δικαιώνει τὴν ἀναφορὰ τοῦ Γάλλου θεολόγου στοὺς ἐκπροσώπους τῆς νέας θεολογίας (*nouvelle théologie*), καθὼς αὐτοὶ πρῶτοι προσπάθησαν νὰ καταγράψουν θεολογικοὺς δρόμους γιὰ τὴ δυνατότητα ἐπικοινωνίας τοῦ χριστιανισμοῦ μετὰ τὶς ἄλλες θρησκείες. Στὸ τελευταῖο καὶ πολὺ σημαντικό κεφάλαιο, ποὺ ἀναφέρεται στὴ συνεισφορὰ τῶν Πατέρων στὴν πνευματικότητα, εὐκόλα διακρίνει κάποιος μίαν ἔμφαση τοῦ συγγραφέα στὴν

3. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὁ Φλωρόφσκυ τὸ ὄρισε ὡς: «Αὐτοκρατορία καὶ ἔρημος» ἀναφέρεται στὴν ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στὴν ἐκκοσμικευμένη χριστιανικὴ αὐτοκρατορία καὶ στὸν ἀσκητικὸ πολιτισμὸ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας [βλ. G. Florovsky, "Christianity and Civilization", *Christianity and Culture*, CW (The Collected Works of Georges Florovsky, R. S. Haugh (ed.)), 14 vols., vols. I-V, Nordland Publishing Company, Belmont MA 1972-1979, vols. VI-XIV, Vaduz: Buchervertriebsanstalt, 1987-1989) v. II, (121-130), σ. 126].

ὠριγένεια πνευματικότητα, πού ἐν μέρει δικαιολογεῖται ἀπό τὴν ἐπιστημονικὴ ἔμφαση πού ἔδειξε τὸ ἔργο τοῦ de Lubac στὸν Ὀριγένη, ὡστόσο ἀφήνει ἐρωτηματικὰ γιὰ τὴ δογματικὴ τῆς ὀρθότητά. Ἐπίσης ἡ ἐπιλεκτικὴ ἀναφορὰ στὴν αὐγουστίνεια πνευματικότητα μειώνει τὴ δυναμικὴ τοῦ βιβλίου σὲ ἓνα τόσο σημαντικὸ θέμα, ὅπως εἶναι ἡ πνευματικότητα τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς ἐρήμου, στοὺς ὁποίους γίνεται μία ἐπιδημικὴ ἀναφορὰ στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου [σ. 352].

Ἐν κατακλειδί, ἐκτιμοῦμε ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Γάλλου θεολόγου ἔχει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἐπιστημονικῆς πλευρᾶς, καθὼς καταγράφεται ἱστορικὰ ἡ πορεία τῶν πατερικῶν σπουδῶν στὸν αἰῶνα πού πέρασε. Σίγουρα ὡς ὀρθόδοξοι ὀφείλουμε πολλὰ στὶς ἐκδοτικὲς προσπάθειες τῶν δυτικῶν θεολόγων, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Patrologia Graeca τοῦ Jacques Paul Migne, τὶς Sources Chrétiennes, μέχρι τὶς ἐκδόσεις τῆς Ὁξφόρδης ἀλλὰ καὶ τοῦ Corpus Christianorum τῶν βελγικῶν Brepols, διότι χωρὶς αὐτὲς θὰ ἦταν ἀδύνατη ἡ προσπέλαση καὶ ἡ ἔρευνα τῆς πατερικῆς γραμματείας πού διεξήχθη στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. καὶ ἔπειτα. Ἐπομένως, τὸ παρὸν βιβλίον τοῦ M. Fédou, πού ἀναδεικνύει ἀφ' ἑνὸς τὸ μεγαλεῖο τῶν πατερικῶν σπουδῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴ γονιμοποίηση τῆς σύγχρονης θεολογίας ἀπὸ αὐτὲς, ἔχει ἐξαιρετικὸ ἀναγνωστικὸ ἐνδιαφέρον, στὸ μέτρο πού οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀγιοπνευματικὴ τους θεολογία ἀποτελοῦν κοινὸ ἀγαθὸ πού ἐπιβάλλεται νὰ μελετᾶται συνεχῶς τόσο στὴ Δύση ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολή.

π. Δημήτριος Ἀβδελαῶς
Δρ. Θεολογίας – Κοινωνιολόγος

Ἁγίου Γενναδίου Σχολαρίου,
I. Ἔργα Λειτουργικὰ καὶ ποιητικὰ,
εἰσαγ. Χρ. Ἀραμπατζῆς & π. Stefan
Toma, μετάφρ.-σχόλια Θωμαῆ Χουβαρδᾶ
& Ἀθηνᾶ Ράλλη, ἐκδ. Μπαρμπουνάκη,
Θεσσαλονίκη 2022, 327 σσ.

Ὁ πρῶτος Πατριάρχης τοῦ δουλεύοντος Γένους Γεννάδιος Σχολάριος (1400 ci.-1472) ἀπησχόλησε, ἀπὸ μακροῦ, τὴν ἔρευνα ὡς ἐκ τῆς πολυσχιδοῦς προσωπικότητός του καὶ τοῦ ἔργου του, πού ἡ δράση του ἐξελίχθηκε σὲ μιὰν δραματικὴ περίοδο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἦτοι στὶς τέσσερις δεκαετίες πρὸ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς τῆς Ἀλώσεως. Ἦταν, ὡς ἐκ τοῦτου, πολὺ φυσικὸ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτὸν εἰδικοί ἐρευνητές, θεολόγοι, φιλόσοφοι καὶ ἱστορικοί. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐρεύνης γιὰ τὸν ἄνδρα τοποθετεῖται ἡ παρούσα ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν καὶ ποιητικῶν ἔργων του μὲ τὴν πρωτοτυπία ὅτι αὐτὰ γιὰ πρώτη φορά συνοδεύονται ἀπὸ νεοελληνικὴ μετάφραση. Αὐτὰ συγκροτοῦν τὸν πρῶτο τόμο. Θὰ ἀκολουθήσουν ἄλλοι τρεῖς.

Τὸ φιλόδοξο αὐτὸ ἔργο ἀνέλαβε Ἐκδοτικὴ Ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν πανεπιστημιακῶν Χρ. Ἀραμπατζῆ, Φωτ. Ἰωαννίδη, ἀρχιμ. Stefan Toma, Θωμαῆς Χουβαρδᾶ, Εὐστ. Λιανοῦ-Λιάντη καὶ Γ. Πιτσινέλη, μὲ τὴν ὁποία συνεργάσθηκε ἡ κ. Ἀθηνᾶ Ράλλη, φιλόλογος καὶ ὑποψ. δρ. Θεολογίας. Ἡ Α.Θ. Παναγιώτης ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης στὸν Πρόλογο τῆς ὑπ' ὄψιν ἐκδόσεως ἐξαίρει τὸν πολυτάλαντο Γεννάδιο, τὸν ἐμβριθεῖ θεολόγο καὶ μύστη τῆς Πατερικῆς Παραδόσεως, τὸν μελετητὴ τῆς ἀρχαιο-ελληνικῆς φιλοσοφίας, τὸν ἀνώτατο δικαστικὸ, τὸν αὐλικὸ σύμβουλο, τὸν ὑπερασπιστὴ τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως, τὸν πιστὸ μαθητὴ τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, τὸν ὁποῖο διεδέχθη ἀγωνιζόμενος, ὅπως

καὶ αὐτός, κατὰ τῆς ψευδοενώσεως. Ἡ Α.Θ. Παναγιότης ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἐπαινεῖ τὴν Ἐκδοτικὴ Ἐπιτροπὴ, τονίζοντας ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν ἔργων τοῦ Γενναδίου θὰ συμβάλει στὴν τόνωση τοῦ διαλόγου μετὰ τὸν εὐρύτερο χριστιανικὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ Ἰσλάμ «ἐν πνεύματι ἀγάπης καὶ ἄνευ ἐπιθετικῆς κριτικῆς». Στὸν δικό της Πρόλογο ἡ Ἐκδοτικὴ Ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν καθηγητῶν Χρ. Ἀθ. Ἀραμπατζῆ καὶ ἄρχιμ. Stefan Toma, γράφει ὅτι στὴν παροῦσα ἔκδοση ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν ὅλες οἱ ὡς σήμερα κριτικὲς καὶ μὴ ἐκδόσεις τοῦ ἀποδιδόμενου στὸν Γεννάδιο ἔργου καὶ οἱ πλέον σημαντικὲς δημοσιεύσεις τῶν τελευταίων τριάντα ἐτῶν, ποὺ ἀφοροῦν τίς θέσεις τῶν ἐκδοτῶν τοῦ ἔργου τοῦ γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση. Καὶ τοῦτο εἶναι βασικό, λόγῳ τῆς λαθασμένης ἐκτιμήσεως τῆς χειρόγραφης παραδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Γενναδίου, ὀφειλόμενης στὸν βασικὸ ἐκδότη τους Μ. Jugie, ποὺ ἔχει φθάσει ὡς τοὺς καιροὺς μας, καθὼς προβάλλεται, μέσῳ αὐτῶν, ἡ ἄποψη τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν γιὰ τὰ ὅσα διεξιλήθησαν στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας. Μὲ ἓναν λόγο, τὸ θεολογικὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Γενναδίου ἀκόμη καὶ ὡς σήμερα εἶναι ἀντιλεγόμενον, δοθέντος ὅτι ἀρκετὰ ἔργα ποὺ τοῦ ἀποδίδονται εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ φιλολατίνους λογίους, προκειμένου νὰ τὸν ἀναδείξουν ὡς μία ἀμφιλεγόμενη προσωπικότητα ποὺ ἡ συνειδήσή του παλεῦει μετὰ διλήμματα: υπεράσπιση τῆς Ὁρθοδοξίας ἢ ὑποχωρητικότητα πρὸς ὄφελος τῆς πολιτικῆς ἐπιβιώσεως τοῦ κινδυνεύοντος ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ Βυζαντίου. Τὴν προσπάθεια αὐτὴν τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ἐπεσήμανε

τὸ πρῶτον ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος Νοταρᾶς¹. Ἦταν καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς κορυφώσεως τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς προπαγάνδας στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Ἡ προτεσταντικὴ βιβλιογραφία, ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ, τοῦ 19οῦ καὶ 20οῦ αἰ., ἐπεσήμανε στὴ συζήτηση αὐτὴν τὴν πλαστογραφία τῶν ἔργων τοῦ Γενναδίου ἀπὸ τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς, στοχεύουσα στὴ συκοφάντησή του ὡς σφοδροῦ ἀνθενωτικοῦ.

Ἡ μονογραφία τοῦ π. Θεοδ. Ζήση, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος* κ.λπ. (1980), ἀποτελεῖ πολύτιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Πατριάρχου. Τὸ αὐτὸ καὶ οἱ εἰσαγωγὲς τοῦ Μιχ. Κακούρου στὴν ἀναστατικὴ ἐπανέκδοση τῶν ἔργων του (2010). Ἀντιθέτως, ἡ Marie-Hélène Blanchet, στὸ *Georges Gennadius* κ.λπ. (2008), ἐπαναλαμβάνει τοὺς παλαιότερους Ρωμαιοκαθολικοὺς θεολόγους γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση, καθὼς βασίζεται σὲ νόθα κείμενα περὶ τῆς δήθεν φιλολατινικῆς στάσεως τοῦ Γενναδίου.

Οἱ δύο καθηγητὲς Χρ. Ἀραμπατζῆς καὶ ἄρχιμ. Stefan Toma γράφουν ὅτι στὴν προκείμενη ἔκδοση ἐπεχείρησαν μετὰ τοὺς συνεργάτες τους νὰ ταυτοποιήσουν τὰ γνήσια ἔργα τοῦ Πατριάρχου, ὅπως αὐτὰ παραδίδονται στὰ αὐτόγραφα ἢ ἐπιθεωρημένα ἀπὸ τὸν ἴδιο, χειρόγραφα. Ἐπιπλέον δέ, μέσῳ τῆς παρούσης ἐκδόσεως, φιλοδόξησαν νὰ ἀναδείξουν τὴν ἐνιαῖα καὶ σταθερὴ, μετὰ τὸν χρόνον, ἀφοσίωση καὶ ἀγωνιστικότητά τοῦ Γενναδίου ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἔτσι, γράφουν, ἀποδίδεται στοὺς ἐρευνητὲς καὶ τοὺς φιλαναγνώστες τὸ αὐθεντικὸ ἔργο

1. *Τόμος ἀγάπης κατὰ Λατίνων*, [Ἰάσιο] 1698, σσ. 21-22.

του και ταυτοχρόνως θα ἐπισημανθοῦν τὰ ἐσφαλμένα ἀποδιδόμενα σὲ αὐτόν ἔργα.

Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει τὸ *Λειτουργικὸ* καὶ *Ἰμνογραφικὸ* ἔργο τοῦ Γενναδίου. Οἱ ἐπόμενοι τρεῖς, ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ στὸ μεταξὺ ἐκπονεῖ μὲ τοὺς συνεργάτες της, περιλαμβάνουν Ἐπιστολές (γνήσιες καὶ νόθες), τὰ ἱστορικὰ καὶ δογματικὰ ἔργα του (γνήσια καὶ νόθα) καὶ τὰ φιλολογικὰ δοκιμιά του (γνήσια καὶ νόθα). Στὸ τέλος τοῦ Προλόγου τους οἱ δύο καθηγητὲς ἐκφράζουν τὶς εὐχαριστίες τους πρὸς τὴν Α.Θ. Παναγιώτητα τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη κ. Βαρθολομαῖο καὶ τὸν ἀνώνυμο ἐκ Βερολίνου χορηγό, χάρις στὴν οἰκονομικὴ στήριξη τῶν ὁποίων εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἡ παρούσα ἔκδοσις.

Μὲ τὴν Εἰσαγωγὴ τους οἱ δύο ἐκδότες ὀδηγοῦν τὸν ἀναγνώστη στὴν ἐποχὴ λίγο πρὶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ βίου τοῦ Γενναδίου, ὅπου τὸ μὲν Κράτος κλυδωνίζεται, περιορισμένο πλέον σὲ ἐδάφη ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ γύρω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ δὲ Ἐκκλησία ἀνθίσταται μὲ τὴν αἴγλη καὶ τὸ κύρος της, ἐμπλουτισμένη ἀπὸ τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα, τὸ ἀνθιστάμενο στὰ εἰσαγόμενα δυτικὰ θεολογικὰ καὶ πολιτιστικὰ πρότυπα, πολύτιμη παρακαταθήκη γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ Γένους κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ φυγὴ σημαντικῶν λογίων στὴ Δύση, προεκάλεσε πνευματικὴ αἰμορραγία στὴν αὐτοκρατορία, συμβάλλοντας ὅμως δυναμικὰ στὶς ἐξελίξεις τῆς Ἰταλικῆς καὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀναγεννήσεως. Ἡ Δύση δέχεται ἔτσι τὴν εὐεργετικὴ γι' αὐτὴν σύνθεσις τῆς ἀλληλεπιδράσεως τῆς λατινικῆς, ἀραβοισλαμικῆς καὶ βυζαντινῆς παραδόσεως, ποὺ ἀφομοιώνει αὐτὸ τὸ δυνατό ρεῦμα τῶν νέων ἰδεῶν, ποὺ ἀλλάζουν τὴν πνευματικὴ της ζωὴ καὶ τὴν κατευθύνουν στὸν

ἀτομοκεντρισμὸ καὶ τὸν ὀρθολογισμὸ, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀλλαγὲς στὶς πολιτικὲς δομές της μὲ τὴν ἐμφάνισις τοῦ κεντρικοῦ φεουδαλισμοῦ, προδρόμου τῶν ἐθνικῶν κρατῶν τοῦ 19ου αἰ.

Στὶς διεργασίες αὐτὲς σημαντικὸς ἦταν ὁ ρόλος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἐπιβάλλει, ἐλέγχει καὶ προσδιορίζει, καὶ –κατὰ τὴν ἐκτίμησις τῶν Βυζαντινῶν– συντελεῖ στὴν πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ ὀριμότητα τῆς Δύσεως, καθὼς συγκροτοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάσχεσις τοῦ προελαύνοντος Ἰσλάμ, μὲσφ τῆς ἐνωμένης Χριστιανοσύνης. Οἱ βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ λόγιοι (Ἰωσήφ Βρυένιος, Μᾶρκος Εὐγενικός, Γεννάδιος Σχολάριος, Βησσαρίων Νικαίας) ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ πρόβλημα τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν μὲσφ τῆς μελέτης τῆς φιλολατινικῆς καὶ ἀντιλατινικῆς γραμματείας τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰ. καὶ τῶν Ἀνθολογιῶν πατερικῶν ρήσεων. Καὶ οἱ μὲν φιλενωτικοὶ καὶ λατινίζοντες ἔτειναν νὰ ἀποδεχθοῦν τὰ μεθοδολογικὰ κριτήρια τῆς δυτικῆς παραδόσεως τῶν τελευταίων τεσσάρων αἰώνων, ἐνῶ οἱ ἀνθενωτικοὶ παρέμειναν πιστοὶ στὶς παραδοσιακὰς ἀρχὲς τῆς πατερικῆς ἐρμηνευτικῆς. Ἰπ' αὐτὲς τὶς διεργασίες ἦλθε στὸν κόσμον ὁ Γεννάδιος (κατὰ κόσμον Γεώργιος) Σχολάριος, τοῦ ὁποίου τὴ βιογραφία ἐκθέτουν οἱ δύο καθηγητὲς, ἀπὸ τὴν ὁποία κρατοῦμε: τοὺς ὀξὺτατους ὑπαινιγμούς του κατὰ τῶν λογίων ποὺ φεύγουν στὴ Δύση, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ θεολογικὴ παραγωγὴ τῶν Δυτικῶν, ποὺ τὸν ἀναγκάζει νὰ ἐκμάθει τὴ λατινικὴ, τὴ σύνδεσή του μὲ τὸν Ἰωσήφ Βρυένιο, τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β', τὸν Ἰωάννη Χορτασμένο, τὸν Συμεῶν (ἀργότερα) Θεσσαλονίκης, τὸν Μακάριο Μακρῆ, τὸν Μᾶρκο Εὐγενικό, τὴν ἀσκησι τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος, τὰ

ἀξιωματά του στὴν αὐτοκρατορική αὐλή, τὴ συμμετοχὴ του, λαϊκὸς ἀκόμη, στὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας στηρίζοντας τὸν Μάρκο Εὐγενικό καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία, διαφωνώντας μετὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννη Η', ἀποχωρεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ λήξῃ τῶν ἐργασιῶν της, παραμένοντας «ἐν σιωπῇ» τὴ διετία 1438-1440. Μετὰ τὴ Φερράρα, στίς συνοδικές διασκέψεις στὴν Κωνσταντινούπολη πλέον, τὴ διετία 1445-1446, ποὺ συγκαλοῦνταν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ψηφισμάτων τοῦ ὄρου τῆς Φλωρεντίας, ὑπεστήριξε μετὰ πάθος τὶς θέσεις τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, τὸν ὁποῖο διαδέχθηκε, ἐπικεφαλῆς τῶν ἀνθενωτικῶν. Τότε συνέταξε τὸ ὀγκῶδες δογματικὸ ἔργο του: *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ἀνατρεπτικὸ τῆς λατινικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ φιλολατίνου Πατριάρχου Ἰωάννου Βέκκου ὡς τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας.

Ἐξ αἰτίας τῆς ἀνθενωτικῆς δράσεώς του ὁ Γεννάδιος δυσαρέστησε τὴ φιλοδυτικὴ αὐτοκρατορική αὐλή, γι' αὐτὸ καὶ παύθηκε ἀπὸ τὰ ἀξιωματά του σὲ αὐτὴν. Τὸ 1450 ἐκάρη μοναχὸς στὴ Μονὴ Χαρσιανείτου, συνεχίζοντας ἀπὸ ἐκεῖ τὴν ἀνθενωτικὴ δραστηριότητά του. Συνέθεσε τότε τὴν *Ἀπολογία ὑπὲρ τῶν μὴ δεχομένων τὴν ἐν Φλωρεντία σύνοδον* κ.λπ., ἀρνούμενος νὰ λάβει μέρος στίς τελετὲς μετὰ φιλενωτικὸ χαρακτήρα (τέλη 1452), ὅπου συμμετεῖχαν αὐτοκρατορικοί, ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ πλήθος λαοῦ, ποὺ ἤλπιζαν στὴ δυτικὴ στρατιωτικὴ βοήθεια. Κατὰ τὴν ἄλωση αἰχμαλωτίσθηκε, ὑπῆρξε δοῦλος γιὰ λίγο στὴν Ἀδριανούπολη, πρῶτος Πατριάρχης τοῦ δουλεύοντος Γένους (6 Ἰαν. 1454), συσπειρώνοντας γύρω του τὶς δυνάμεις ἐκεῖνες ποὺ ἀπέμειναν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ, ἀποσπώντας τὰ πρόνομια ἀπὸ τὸν Πορθητῆ, ἰδρύνοντας τὴν

Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία καὶ προχωρώντας στὴν ἀνακήρυξη τῆς ἀγιότητος τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἔρχεται σὲ ὄξει ἀντιπαράθεση μετὰ τὸν νεοπλατωνιστὴ φιλόσοφο Γεώργιο Πλήθωνα Γεμιστό, ποὺ ἔβλεπε τὴν ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσῳ τῆς ἀναβιώσεως τῆς ἀρχαιοελληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ἰδεωδῶν. Τὸ 1456 παραιτήθηκε ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο, ἀποσύρθηκε ἀρχικῶς στὴ Μ. Βατοπεδίου καὶ ἔπειτα σὲ αὐτὴν τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὸ Μενοίκιο ὄρος, ἐπανῆλθε δύο φορὲς στὴν Κωνσταντινούπολη (μεταξὺ 1463-1465) καὶ ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὰ ὅσα δυσάρεστα συνέβαιναν στὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὴν ὕλικὴ καὶ ἠθικὴ πτώση τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπανῆλθε ὀριστικῶς πλέον στὴ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου στίς Σέρρες, ὅπου ἐκοιμήθη καὶ ἐτάφη τὸ 1472. Κατὰ τὰ διαστήματα τῆς παραμονῆς του στὴ Μονὴ συνέταξε σημαντικὰ ἀπολογητικὰ ἔργα ὅπως: *Ἀπολογία περὶ σιωπῆς*, *Περὶ τοῦ θεοῦ προορισμοῦ*, *Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ μέλλοντος τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν*, *Κατὰ Ἰουδαίων*, *Κατὰ Μουσουλμάνων*. Εἶναι ἀντιληπτὸ ὅτι μετὰ τὰ ἔργα αὐτά, πέραν ἀπὸ τὴν θεολογικὴ ἐπεξεργασία ὀρισμένων θεμάτων, ὁ Γεννάδιος ἐπεχείρησε νὰ ἐρμηνεύσει τὰ αἷτια τῶν δεινῶν τοῦ Γένους καὶ νὰ δικαιολογήσει τὶς ἀποφάσεις του.

Ὁ Γεννάδιος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεολογικὰ ἔργα του, στὰ λοιπὰ ἀκολούθησε τὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, συναντώντας ἔτσι τὸν δυτικὸ σχολαστικισμὸ μέσῳ τῶν Λατίνων σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ὁποῖου θαυμάζει τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν πρωτοτυπία. Ὡστόσο, δὲν ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν δυτικὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, σὲ μία περίοδο ποὺ αὐτὸς κυριαρχοῦσε στὰ ἰταλικά καὶ γαλλικὰ Πανεπιστήμια καὶ

ή Εὐρώπη ζοῦσε στοὺς ἀναπαλμοὺς τῆς Ἀναγεννήσεώς της.

Ὁ Γεννάδιος μπορεῖ μὲν νὰ ἀκολούθησε τὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, ὥστόσο ἐπεχείρησε νὰ ἀποδείξει τὴ συμφωνία της μὲ τὸν νεοπλατωνισμό, ποὺ ἡ Δύση δὲν μποροῦσε νὰ κατανοήσει. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι πέτυχε νὰ συνθέσει τὸ πρότυπο τοῦ βυζαντινοῦ διανοουμένου μὲ τὴν ἀπόρριψη τῶν ἀρχαϊστικῶν δυτικῶν προτύπων – καὶ τοῦτο ἀνιχνεύεται στοὺς δημόσιους διαξιφισμοὺς του μὲ τὸν Θεσσαλονικέα φιλόσοφο Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, ὅπαδὸ τῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν ποὺ διαπερνοῦσαν τὰ ἰταλικά Πανεπιστήμια. Ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Γεννάδιος στὴν πολεμικὴ του κατὰ τοῦ νεοπλατωνιστοῦ Πλήθωνος Γεμιστοῦ χρησιμοποίησε τὰ ἐπιχειρήματα τῆς δυτικῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας τοῦ 13ου αἰ. τὰ στηριζόμενα στὸν ἀριστοτελισμό, ἀντίθετα ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὶς θρησκευτικοφιλοσοφικὲς ιδέες τοῦ Πλάτωνος. Οὔτε ἀποδέχθηκε ὁ Γεννάδιος τὴ θέση τῶν Δυτικῶν, ποὺ ἔγινε κανόνας τὸν 14ο αἰ., ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη διδάσκοντα ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ χριστιανικὴ θεολογία, μολονότι στὴ μεθοδολογία τοὺς διακρίτεζ, ὅμως κατ' αὐτόν, τὸν Ἀκινάτη, συγκροτοῦν συμβατέζ ὁδοὺς πρὸς τὴν ἀλήθεια καὶ ὅτι ποτὲ δὲν ἀντιφάσκουν. Ὁ Γεννάδιος ὑπερασπίστηκε τὴ θεολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν Ἡσυχαστῶν καὶ εἶναι ἐκεῖνος ὁ πρῶτος βυζαντινὸς θεολόγος ποὺ φιλοδόξησε νὰ ἐρμηνεύσει τὴ διδασκαλία καὶ τὴ θεολογία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, χρησιμοποιώντας ἐν προκειμένῳ τὴν οἰκεία γι' αὐτόν βυζαντινὴ παράδοση καὶ τὴ λατινικὴ μεθοδολογία. Καὶ στὴ μέθοδό του καθόρισε ὡς *sine qua non* κριτήριο τὴν πατερικὴ παράδοση

καὶ τὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους, κριτήριο ποὺ παρέβλεψαν ὁ Δημ. Κυδῶνης καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ Γενναδίου Βησσαρίων Νικαίας. Ὁ Γεννάδιος μελέτησε τοὺς Λατίνους Πατέρες καὶ μετέφρασε τὸν Ἀκινάτη καὶ τοῦτο, κατὰ τὴν ἀποψη τῶν δύο καθηγητῶν (Χρ. Ἀραμπατζῆ καὶ Stef. Toma) ὀφείλεται στὸ ὅτι πίστευε σοβαρὰ στὴ θεολογικὴ συγκατάβαση ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀνατολή, ἀποψη μαχητὴ κατὰ τὸν γράφοντα τὸ παρόν. Ἄλλωστε, μὴ λησμονεῖται ἡ στέρεη ἀποψη τῆς παραδοσιακῆς διδασκαλίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι ἡ μόνη αἰτία καὶ ἀρχὴ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Στὸ τέλος τοῦ τόσο ἐνδιαφέροντος Προλόγου τοὺς, οἱ δύο συγγραφεῖς ἐπισημαίνουν ὅτι ὁ Γεννάδιος ἔκτισε μία γέφυρα διαλόγου τῶν Χριστιανῶν καὶ τοῦ Ἰσλάμ. Καὶ ὁ Πρόλογος κλείνει μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι ὡς τὶς ἡμέρες μας δὲν ἔχει γίνε, ὅσο θὰ ἔπρεπε, ἡ ἀποτίμηση τοῦ σύνολου ἔργου τοῦ Γενναδίου καὶ ὅτι τὸν 20ο αἰ. ἡ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων του, παρὰ τὰ γνωστὰ προβλήματα μὲ τὰ νόθα ἔργα του, ἔδωσε μία πληρέστερη εἰκόνα τῆς θεολογικῆς σκέψεώς του καὶ τῆς προσφορᾶς του στὴν Ἐκκλησία, σὲ ἐκείνη τὴ δυσχερῆ περίοδο πρὸ τῆς Ἀλώσεως.

Ἐλέχθη ἤδη ὅτι τὴν πρωτότυπη ἔκδοση τῶν κειμένων τοῦ Πατριάρχου, Λειτουργικῶν καὶ Ὑμνογραφικῶν, συνοδεύει καὶ μετάφρασή τους στὴ νεοελληνικὴ ἀντίκρου ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, φιλοτεχνημένη ἀπὸ τὶς κ. Θωμαῆ Ἀ. Χουβαρδᾶ καὶ Ἀθηνᾶ Δ. Ράλλη. Στὰ Προλεγόμενά τους γράφουν γιὰ τὴν ἀνθρωπολογικὴ προσέγγιση τοῦ Γενναδίου, ποὺ τὸν διακρίνει ἕνας βαθὺς ρεαλισμός, ὥστε νὰ ὀμιλεῖ γιὰ τὴν ἀξιοτιότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴ συντριβὴ

τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ νὰ διανοίγει τὶς ὁδοὺς στὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴ βεβαιότητα τῆς αἰώνιας ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος στὸ ἔργο τοῦ Πατριάρχου προβάλλεται ὡς πορευόμενος πρὸς τὴν αἰώνια ζωή. Οἱ κ. Χουβαρδᾶ καὶ Ράλλη γράφουν γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Θεοῦ μετὸν ἄνθρωπο, τὰ στάδια ποὺ ὀφείλει αὐτὸς νὰ διέλθει, μετὰ μία πορεία συνοδευόμενη μετὸν σταυρὸ τοῦ Κυρίου, ποὺ τοῦ ἀνοίγει τὸν δρόμο πρὸς τὸν Παράδεισο. Ὁ Γεννάδιος στὸν ὕμνο του γιὰ τὸ σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Κυρίου περιγράφει ὅτι ὁ Χριστὸς μετὰ τὸ αἶμα του ἔδωσε στὸν Πατέρα του τὸ ἀντίτιμο τῶν παθῶν τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸν ἀπελευθέρωσε ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη ἀνθρώπινη κακία. Οἱ κ. Χουβαρδᾶ καὶ Ράλλη γράφουν ὡσαύτως γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς προαιρέσεως, τῆς ἐπιλογῆς δηλαδὴ μετὰ τοῦ πρόσκαιρου εὐδαιμονισμοῦ καὶ τῆς ἀτελεύτητης ζωῆς καὶ μακαριότητος. Ὁ εὐσεβὴς καὶ ἐνάρετος, ἐπιλέγοντας τὸ ἀγαθόν, ἔχει τὴ συνέργεια καὶ συνεπικουρία τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ὁ ἁμαρτωλὸς βιώνει τὴν «ἀναχώρηση τῆς Θείας Χάριτος». Ἡ προσευχὴ ἐνδυναμώνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐμμείνει στὴν ἀγαθὴ προαίρεση. Οἱ κ. Χουβαρδᾶ καὶ Ράλλη παρατηροῦν ὅτι τὸ λειτουργικὸ καὶ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Γενναδίου συγκεντρώνει, μετὰ τὸν παρακλητικὸ, δοξολογικὸ καὶ μετανοητικὸ χαρακτήρα του, τὴ σύνολη σκέψη καὶ διδασκαλία του. Στὰ λειτουργικὰ καὶ ποιητικὰ του ἔργα ἀναδεικνύονται ἡ ἀναξιότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ συντριβὴ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα σωτηρίας. Σὲ αὐτὰ τὰ κείμενα συναντῶνται καὶ ἱστορικὲς ἀναφορὲς, ἐνῶ δὲν λείπουν συναισθηματικὲς ἐκφάνσεις, αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἀνάδειξη τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀκολούθως, οἱ κ. Θωμαῆ Χουβαρδᾶ καὶ Ἀθηνᾶ Ράλλη ἐξηγοῦν πόσο δύσκολη ἦταν ἡ ἀπόδοση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γενναδίου στὴ νεοελληνικὴ καὶ τοῦτο διότι ὀφείλαν νὰ ἀποκωδικοποιήσουν τὴ σκέψη του, ποὺ τὴν ἐξέφρασε μετὰ πυκνοδομημένο καὶ μακροπερίοδο λόγο καὶ μετὰ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου γλῶσσα, μετὰ τὴν ὁποία ἀποτύπωνε τὴν εὐρύτητα τῶν γνώσεών του στὴ φιλοσοφία καὶ τὴ θεολογία. Ἡ μετάφραση, γράφουν, στηρίχθηκε στὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἀπάντων του, ὅπου διορθώθησαν σιωπηρῶς λάθη τονισμοῦ καὶ στίξεως, καὶ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἔγιναν διορθώσεις σὲ τύπους λέξεων, ἀφοῦ συμβουλευθήσαν τὸ ἀντίστοιχο χειρόγραφο. Καὶ προσθέτουν ὅτι ἡ μετάφρασή τους ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο, δίχως ἐρμηνευτικὲς παρεμβάσεις, ἀλλὰ, σημειωτέον, οἱ σημειώσεις τους βοηθοῦν στὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ κειμένου. Ὡστόσο, συνεχίζουν, παρ' ὅτι ἡ γλῶσσα καὶ ὁ στοχασμὸς τοῦ Γενναδίου σὲ ἀρκετὰ σημεία εἶναι δυσνόητα, κατέβαλαν κάθε δυνατὴ προσπάθεια νὰ ἀποδώσουν τὸ νόημα τοῦ λόγου του, τὴ φωνή, ὅπως ὁ ἴδιος ὀνομάζει τὴ γλῶσσα.

Στὸ Α' μέρος τῶν λειτουργικῶν κειμένων περιλαμβάνονται:

1α. *Εὐχὲς μετανοιῶν...*, ὅπου περιέχεται Εἰσαγωγικὴ εὐχὴ στὸν ὄρθρο.

1β. *Ἐπιτομὲς τῶν Ψαλμῶν σὲ σύνοψη*, μετὰ Εἰσαγωγὴν, ἀνθολόγησιν τῶν στίχων ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς, ὅπου καὶ ὁδηγίαι γιὰ λειτουργικὴ ἀξιοποίησίν τους. Οἱ μεταφράστριες παραπέμπουν στὴν ἀρίθμηση τοῦ Ψαλμοῦ ἀπὸ ὅπου ὁ Γεννάδιος ἀποσπασματικῶς δανεῖζεται τοὺς περισσότερους στίχους.

2. *Ἄτιτλη εὐχὴ* [στὸν Θεὸ Πατέρα].

3. *Ἀνάπτυξη τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς*

– Ἡ ἐπτάριθμη εὐχή ποὺ διδάχθηκε ἀπὸ τὸν Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστὸ μετὰ ἀνάπτυξη (ἐρμηνευτικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἐπτὰ αἰτημάτων τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς).

4. *Εὐχή στὸν ἄναρχο Πατέρα καὶ οὐράνιο βασιλέα* γιὰ τὴν σωτηρία τῆς Πελοποννήσου· ὡς χρόνος συγγραφῆς προτείνονται οἱ χρονολογίες: τὸ 1452 ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῶν Ἀπάντων, τὸ 1454 ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο καὶ τὸ 1457 ἀπὸ τὸν Θεόδ. Ζήση. Ὁ Γεννάδιος συνέθεσε καὶ Παράκληση μετὰ παρόμοιο τίτλο. Ἀμφότερα δείχνουν τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν τύχη τῆς Πελοποννήσου, μετὰ ἐπιφανῆ πρόσωπα τῆς ὁποίας συνδεόταν.

5. *Εὐχή στὸν ἕνα καὶ τρισυπόστατο Θεό.*

6. *Εὐχή ποὺ ἐκφωνήθηκε δημόσια* στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Πατριαρχίας του. Στὸν ναὸ αὐτὸν στὴ σημερινὴ συνοικία Fatih (Πορθηγής) κοντὰ στὸ Φανάρι, μεταφέρθηκε τὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὴν Ἄλωση.

7. *Εὐχὴ πρωινὴ στὸν Χριστό.*

8. *Εὐχὴ στὸν Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό* (παραλλαγὴ τῆς προηγουμένης).

9. *Εὐχὴ στὸν Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό.*

10. *Βραδινὴ εὐχὴ στὸν Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό.*

11. *Εὐχὴ στὴν ὑπεραγία Θεοτόκο.*

12. *Εὐχὴ στοὺς μακαρίους ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους.*

13. *Σχετικὰ μετὰ τις ἱερὲς εἰσόδους* – ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ συγγράφηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση: Πρόκειται γιὰ μελέτη μετὰ λειτουργικὸ θέμα τῆ διαφορὰ τῶν τριῶν ἱερῶν εἰσόδων, ποὺ τελοῦνται ἀπὸ τὴν Πρόθεση στὴν Ἁγία Τράπεζα, ἢ μὲν μία κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ, οἱ δὲ ἄλλες δύο, Μικρὰ καὶ Μεγάλῃ Εἰσοδος, κατὰ τὴ θεία Λειτουργία.

Στὰ Ποιητικὰ ἔργα περιλαμβάνονται:

1. *Ἐμμετρος εὐχὴς* – Εὐχὴ στὸν Θεὸ καὶ Πατέρα, στὸν Κύριό μας Ἰησοῦ Χριστό, Εὐχὴ στὴν ὑπεραγία Θεοτόκο, στὸν Τίμιο Σταυρό, στὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο, Εὐχὴ στοὺς ἁγίους Ἀποστόλους. Οἱ εὐχὲς συνετέθησαν ὅταν ὁ Γεννάδιος βρισκόταν στὴν Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὶς Σέρρες μετὰ ἀπὸ τὴν παραίτησή του τὸ 1456.

2. *Κανόνες* – Κανόνας στὸν ἅγιο πατέρα μας καὶ θαυματουργὸ Γρηγόριο Παλαμᾶ ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, Παράκληση στὸν οὐράνιο Πατέρα καὶ βασιλέα μας Θεὸ γιὰ τὴν σωτηρία τῆς Πελοποννήσου, Ὕμνος στὸν Θεὸ μετὰ δέηση. Ὁ πρῶτος, στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ, γραμμένος μετὰξὺ 1444-1450, περιέχει ὑπαινιγμούς γιὰ τὰ ὅσα συνέβαιναν στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας ὡς τὴν Ἄλωση, θαυμασμὸ γιὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ, ἐπικρίσεις κατὰ τῶν ἀντιπάλων του Βαρλαάμ καὶ Γρηγορίου Ἀκινδύνου. Ὁ Κανόνας γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Πελοποννήσου περιέχει ἀναφορὲς στὴν Πάτρα καὶ τὸν προστάτη τῆς Ἀπόστολο Ἄνδρέα, τὴν Κόρινθο, ὅπου κήρυξε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, τὴν Καλαμάτα, ὅπου ὁ ἱστορικὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

3. *Ἐπιτάφια ποιήματα* – Ἐπιτάφιος στὸν Δημήτριο Λάσκαρι Λεοντάρη (σὲ 14 ἰαμβικοὺς τριμέτρους στίχους), τὸν γνωστὸ στὴν ἐποχὴ τοῦ στρατηγὸ καὶ διπλωμάτη (†1431)· Ἐπιτάφιος στὸν Μακάριο (σὲ 17 δακτυλικοὺς ἑξαμέτρους στίχους), τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, φιλόσοφο, ἐκτιμώμενο ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες Μανουήλ Β΄ καὶ Ἰωάννη Η΄ Παλαιολόγο· Ἐπιτάφιος στὸν Θεόδωρο Σχολάριο Σοφιανό, ἀνεψιὸ καὶ μαθητὴ του, ποὺ τὸν συνήνητσε στὴ Μονὴ Βατοπεδίου, ὅταν μετέβη ἐκεῖ

μετὰ ἀπὸ τὴν παραίτησή του τὸ 1456 καὶ γιὰ τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε συγκινητικὸ λόγο, ὅταν αὐτὸς ἐκοιμήθη στίς 28 Σεπτ. 1456· *Ἐπιτάφιος στὸν Μᾶρκο Ἐφέσου*, ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα ἐκ 18 στίχων.

Ὁ Γεννάδιος ἔγραψε καὶ *Ποιήματα θεολογικοῦ στοχασμοῦ*, ὅπως γιὰ τὴ συντομία τῆς ζωῆς καὶ τῆ φυγῆ ἀπὸ τὸν κόσμον σὲ 36 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, *Ίαμβικὴ ἀκροστιχίδα* σὲ 28 στίχους, στὸ σωτήριο πάθος τοῦ Χριστοῦ σὲ 29 ἰαμβικὰ τρίμετρα, *Στίχους παραιναιτικούς*, *Ἀλφάβητο παραιναιτικὴ πρὸς τοὺς νέους* καὶ *Μετάφραση ὕμνου, Τοῦ μακαρίου καὶ σοφοῦ Συνεσίου εὐχή*.

Ἡ παρούσα ἔκδοση ἀποτελεῖ ὁμολογουμένως μία σπουδαία καὶ ὑποδειγματικὴ συμβολὴ στὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Πατριάρχου Γενναδίου Σχολαρίου, ἡ ὁποία ἀναδεικνύει τὴ βαθύτατη θεολογικὴ, φιλολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ του παιδεία, σὲ αὐτὴν τὴν κρίσιμη περίοδο τῆς πολιτικῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ κυρίως διότι τὸν ἀναδεικνύει ὡς τὸν ὑπερασπιστὴ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ Ὁρθοπραξίας. Ἐξ ἅπαντος ὅμως πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ἀπολύτως ἐπιτυχῆς μετάφραση στῆ νεοελληνικὴ τῶν ἔργων του, ἀπὸ τὶς κυρίες Χουβαρδᾶ καὶ Ράλλη, ποὺ ἐκδίδονται στὸν παρόντα πρῶτο τόμο. Ἐνα δεῖγμα ἀπὸ τὴν *Ἀλφάβητο παραιναιτικὴ πρὸς τοὺς νέους* εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές:

*Ἄκουσον υἱέ, πατρικῶν διδαγμάτων
Βροτὸς πεφυκώς, μὴ πλανῶ ἐν τῷ βίῳ
Γνώριζε παντὸς αἴτιον Θεὸν μόνον
Δέχου τὰ συμβαίνοντα συμφέροντά σοι
Εὐχου σὺ αἶε κἂν περιστῶσι πλέον*

.....

Ἄκουσε γιέ μου, πατρικὲς συμβουλὲς
Βίο ἀπλάνευτο νὰ ἔχεις, θνητὸς
ἄνθρωπος κι ἂν εἶσαι
Γνώριζε ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἡ μόνη αἰτία
τοῦ παντὸς
Δέχου ὡς συμφέροντα ὅσα σοῦ
συμβαίνουν
Εὐχου πάντα κι ἂν ἀκόμα περισσά...

Τελικῶς, ἡ ἔκδοση αὐτὴ εὐτύχησε νὰ ἔχει τὴν καλαισθητὴ φροντίδα τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Μπαρμπουνάκης (Θεσσαλονίκη). Ἡ ἔκδοση ἀντάξια τοῦ πρῶτου Πατριάρχου τοῦ δουλεύοντος Γένους τῶν Ἑλλήνων.

Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης
Ὁμῶς. Καθηγητὴς Α.Π.Θ.

Κωστὴ Κοκκινόφτα,
Κύπρος καὶ 1821, ἐκδ. Κέντρο Μελετῶν
Ἱεράς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία 2021,
822 σσ.

Τὸ 2021 ὁ Ἑλληνισμὸς ἐόρτασε τὴν ἐπέτειο τῶν διακοσίων χρόνων ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Στὸν ἐορτασμὸ αὐτόν, στὸν ὁποῖον συμμετείχαν οἱ Ἑλληγες σὲ ὅλο τὸν κόσμον, ἔλαβε μέρος καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κύπρου, ἀφοῦ, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τοὺς στίχους τοῦ σπουδαίου διαλεκτικοῦ ποιητοῦ τῆς νήσου Βασίλη Μιχαηλίδη: «εἶχε σγιὰν εἶχαν οὔλοι τους κ' ἡ Κύπρου τὸ κρυφόν της, μέσ' στοὺς ἀνέμους τοὺς κρυφοὺς εἶχεν τὸ μερτικόν της»¹. Στὶς κάθε λογῆς ἐκδηλώσεις καὶ δραστηριότητες ποὺ ἐμπλούτισαν τὸ

1. Β. Μιχαηλίδης, *Ἡ 9η Ἰουλίου τοῦ 1821 ἐν Λευκωσίᾳ (Κύπρου)*, ἐν *Ποιήματα*, ἐν Λεμεσῷ 1911, σσ. 3-21, ἀρ. 1, σ. 3, 5-6.

πρόγραμμα τοῦ ἑορτασμοῦ, μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἐκεῖνο ποῦ τίμησε μὲ τὸν ἀξιώτερο τρόπο τὴν ἐπέτειο τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας στὴν Κύπρο καὶ ποῦ σίγουρα θὰ ἀποτελεῖ μία ἐς αἰὲν σπουδαία συνεισφορά, εἶναι τὸ ὑπὸ παρουσίαση βιβλίο τοῦ πολυγραφότατου συναδέλφου Κωστή Κοκκινόφτα, Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου.

Συνολικὰ εἴκοσι τρία μελετήματα συνιστοῦν τὸν ὀγκώδη αὐτὸν τόμο τῶν 822 σελίδων, ποῦ καλύπτουν ἓνα εὐρὸ φάσμα ζητημάτων ἀπὸ τὰ προεπαναστατικὰ ἤδη χρόνια. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ τόμος περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς: Περιεχόμενα [σ. 7-14], Πρόλογος [σ. 15-18], τὰ μελετήματα χωρισμένα σὲ τέσσερις ἐνότητες [σ. 19-638], Τὰ ἔγγραφα [σ. 639-666], Κατάλογος ἐγγράφων [σ. 667-668], Πρῶτες δημοσιεύσεις [σ. 669-674], Βιβλιογραφία [σ. 675-761], Ἀρχειακὲς πηγές [σ. 762] καὶ Εὐρετήριο [σ. 763-822]. Οἱ ἐνότητες ἔχουν τοὺς τίτλους: «Οἱ μάρτυρες ἀρχιερεῖς τοῦ 1821» [σ. 19-224], «Ἡ κυπριακὴ συμμετοχὴ» [σ. 225-427], «Πτυχές τοῦ 1821 στὴν Κύπρο» [σ. 429-565] καὶ «Λαϊκὲς παραδόσεις γιὰ τὸ 1821 στὴν Κύπρο» [σ. 567-638].

Ἡ πρώτη ἐνότητα εἶναι ἀφιερωμένη στοὺς ἐθνομάρτυρες Κυπρίους ἀρχιερεῖς κατὰ τὰ τραγικὰ γεγονότα τῆς 9ης Ἰουλίου 1821, καὶ συγκεκριμένα στὸν Ἐθνομάρτυρα Ἀρχιεπίσκοπο Κυπριανό (1810-1821) καὶ τοὺς τρεῖς μητροπολίτες Πάφου Χρῦσανθο (1805-1821), Κιτίου Μελέτιο (1810-1821) καὶ Κυρηναίος Λαυρέντιο (1816-1821). Δύο κεφάλαια εἶναι ἀφιερωμένα σὲ δύο ἄλλους Κυπρίους ἀρχιερεῖς, οἱ ὅποιοι θυσιάσθηκαν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία, τὸν μητροπολίτη Νικομηδεῖας Ἀθανάσιο

Καρούδη (1791-1821) καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Δημητσάνης Φιλόθεο Χατζῆ (1795-1821). Πιὸ συγκεκριμένα, τὰ κεφάλαια ἔχουν τοὺς τίτλους: «Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου (1810-1821) Κυπριανός» [σ. 21-116], «Ὁ μητροπολίτης Πάφου (1805-1821) Χρῦσανθος» [σ. 117-135], «Ὁ μητροπολίτης Κιτίου (1810-1821) Μελέτιος Β΄» [σ. 136-148], «Ὁ ἐπίσκοπος Λαμπούσης (1811-1816) καὶ μετέπειτα μητροπολίτης Κυρηναίος (1816-1821) Λαυρέντιος» [σ. 149-163], «Ὁ μητροπολίτης Λιβύης (1783-1791) καὶ μετέπειτα Νικομηδεῖας (1791-1821) Ἀθανάσιος Καρούδης» [σ. 164-196] καὶ «Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Δημητσάνης (1795-1821) Φιλόθεος Χατζῆς» [σ. 197-224].

Ἡ κυπριακὴ συμμετοχὴ στὸν Ἄγωνα δὲν ἐξαντλήθηκε, ὅπως ὀρθὰ ἐπισημαίνει καὶ ὁ συγγραφέας στὸν Πρόλόγο του [σ. 15], στὰ τραγικὰ γεγονότα τῆς 9ης Ἰουλίου 1821, ἀλλὰ εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια καὶ ποικίλη, ὅπως φανερώνει ἡ θεματολογία τῶν κεφαλαίων τῆς δευτέρας ἐνότητας: «Κύπριοι λόγιοι καὶ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα (τέλη 18ου-ἀρχές 19ου αἰ.)» [σ. 227-254], «Φιλελληνισμὸς καὶ Κύπρος κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση» [σ. 255-278], «Κύπριοι ἀγωνιστὲς στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἄγωνα τοῦ 1821» [σ. 279-304], «Σχέσεις Κύπρου καὶ Ἱερᾶς Πόλεως Μεσολογγίου» [σ. 305-321], «Ὁ Κύπριος νεομάρτυρας Μιχαήλ (†1836)» [σ. 322-351], «Ὁ μητροπολίτης Δημητριάδος καὶ Ζαγορᾶς (1794-1821) Ἀθανάσιος Κασσαβέτης» [σ. 352-367], «Ὁ μητροπολίτης Μηθύμνης (1801-1817), Προύσης (1817-1821) καὶ Νικομηδεῖας (1821-1837) Πανάρετος» [σ. 368-380], «Ὁ μητροπολίτης Ἀγκύρας (1823-1827) καὶ μετέπειτα Λοκρίδος (1833-1852) Ἀγαθάγγελος Μυριανθούσης» [σ. 381-

416] καὶ «Ὁ μητροπολίτης Ἐπιφανείας τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας Ἰωαννίκιος (ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ.)» [σσ. 417-427].

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ παρουσία Κυπρίων στοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἔθνους εἶναι ἔντονη καὶ στὰ προεπαναστατικά χρόνια, μὲ γνωστότερη τὴν περίπτωση τοῦ συντρόφου τοῦ Ρήγα Φερραίου (1757-1798) Ἰωάννη Καρατζᾶ (1767-1798) ἀπὸ τὴ Λευκωσία, στὸν ὁποῖον ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει μία σημαντικὴ ἀναφορὰ στὸ ὑποκεφάλαιο: «Τὸ διαφωτιστικὸ ἔργο τῶν Ἰωάννη Καρατζᾶ, Νικόλαου Θησέα καὶ ἄλλων Κυπρίων λογίων» [σσ. 245-251]². Ἀπὸ τὸ πλούσιο ὕλικὸ ποὺ παραθέτει ὁ συγγραφέας, σημειώνουμε ἐπίσης τὸ ὑποκεφάλαιο ὑπὸ τὸν τίτλο: «Ἰσχυρὴ ἐνωτικὸ αἰτήματος στὸν Καποδίστρια (1828)» [σσ. 275-278], ὅπου ἐξιστορεῖται ἡ προσπάθεια τοῦ ἐθνικοῦ Κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδίστρια (1828-1831) νὰ ἐνσωματώσει τὴν Κύπρο στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος ἀλλὰ καὶ οἱ ἐνέργειες τῶν Κυπρίων, μὲ προεξάρχοντες τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς προκρίτους τῆς νήσου, πρὸς τὸν ἴδιο σκοπὸ. Εἶναι τὸ προοίμιό τοῦ μεγάλου ἀγῶνα τῶν Κυπρίων γιὰ τὴν Ἐνωσιν, ποὺ θὰ κορυφωθεῖ τὸν 20ὸ αἰῶνα μὲ τὰ Ὀκτωβριανὰ τοῦ 1931 καὶ τὸν ἔνοπλο Ἐνωτικὸ Ἀγῶνα τοῦ 1955-1959³.

Ἡ τρίτη ἐνότητα ἔχει ὡς θέμα πτυχεῖς τοῦ 1821 στὴν Κύπρο καὶ περιλαμβάνει τὰ κεφάλαια: «Ἡ Μονὴ Κύκκου καὶ τὰ

γεγονότα τοῦ 1821 στὴν Κύπρο» [σσ. 431-452], «Ἡ οἰκογένεια τῶν Χρυσανθέων καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου (1810-1821) Κυπριανός» [σσ. 453-469], «Ἡ θεσμοθέτηση “κοινοβουλευτικοῦ συστήματος” στὴν Κύπρο στὸν ἀπόηχο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης (1830)» [σσ. 470-487], «Ἡ ἰταλικὴ ἐφημερίδα “Notizie del Giorno” καὶ τὰ γεγονότα τοῦ 1821 στὴν Κύπρο» [σσ. 488-524] καὶ «Ἡ πρώτη καὶ δευτέρη ἔκδοση τῶν “Ἀπομνημονευμάτων” τοῦ Γεωργίου Κηπιᾶδη γιὰ τὸ 1821» [σσ. 525-565]. Ἐπισημαίνουμε ἰδιαίτερα τὴ συμβολὴ τοῦ συγγραφέα στὴν ὀριστικὴ διασάφηση τοῦ ζητήματος τῆς καταγωγῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κυπριανοῦ ἀπὸ τὸν Στρόβολο. Ὁ συγγραφέας διασαφηνίζει ἐπίσης τὰ σχετικὰ μὲ τὸ σπουδαῖο σύγγραμμα τοῦ Γεωργίου Κηπιᾶδη *Ἀπομνημονεύματα τῶν κατὰ τὸ 1821 ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ τραγικῶν σκηνῶν*, ποὺ ἐξεδόθη σὲ δύο διαδοχικὲς ἐκδόσεις στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ 1888⁴.

Τὰ μελετήματα κλείνει ἡ τέταρτη ἐνότητα μὲ τὰ κεφάλαια: «Ὁ Χατζηταχῆρ Ἀγᾶς τοῦ Παλαικῦθρου καὶ μιὰ λαϊκὴ παράδοση γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1821» [σσ. 569-592], «Κωνσταντῖνος Κανάρης καὶ Κύπρος» [σσ. 593-620] καὶ «Μία λαϊκὴ παράδοση γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1821 στὸν Καραβά» (σ. 621-638). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον προκαλεῖ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἄφιξη στὶς 19 Ἰουνίου 1821 καὶ τὴν ὀλιγοήμερη παραμονὴ στὴ νήσο τοῦ

2. Ἀπὸ τίς πιὸ πρόσφατες συμβολές γιὰ τὸν Ἰωάννη Καρατζᾶ βλ. Γ. Ἰ. Σούρλας, *Ἰωάννης Καρατζᾶς, ὁ Κύπριος συμμάχουρας τοῦ Ρήγα*, Λευκωσία-Ἀθήνα 2018, σ. 11 κ.έ.

3. Γιὰ τοὺς ἐνωτικούς ἀγῶνες τῶν Κυπρίων στὶς πρώτες δεκαετίες τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς βλ. Φ. Ζαννέτος, *Ἡ Κύπρος κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς Παλιγγενεσίας, 1821-1930*, Ἀθήνησι 1930, σ. 5 κ.έ.

4. Γ. Ἰ. Κηπιᾶδης, *Ἀπομνημονεύματα τῶν κατὰ τὸ 1821 ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ τραγικῶν σκηνῶν*, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1888 (ἀ' ἐκδ. 1888). Ὁ Κ. Κοκκινόφτας (σ. 540-565) ἐπαναδημοσιεύει τὸ Μέρος Α' τῆς δευτέρας ἔκδοσης, ποὺ ἀναφέρεται στὰ τραγικὰ γεγονότα στὴν Κύπρο τὸ 1821.

θρυλικού πυρπολητοῦ τοῦ 1821 Κωνσταντίνου Κανάρη, γιὰ τὴν ὁποία πρῶτος ἔγραψε, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, ὁ Γεώργιος Κηπιᾶδης⁵.

Πολύτιμα εἶναι τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐκδίδει ὁ συγγραφέας, ἄριστος γνώστης τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ δεκαπέντε ἔγγραφα, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1762 ἕως τὸ 1854 καὶ ἀφοροῦν ὑπομνήματα ἐκλογῆς ἀρχιερέων, ἐπιστολὲς καὶ ἄλλα οἰκονομικῆς φύσεως θέματα.

Καθὼς τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ κατὰ μεγάλο μέρος ἐπεξεργασμένο καὶ ἐμπλουτισμένο δημοσιευμένο ὕλικό, πολὺ χρήσιμη εἶναι ἡ καταγραφή τῶν πρώτων δημοσιεύσεων σὲ ἐπετηρίδες, περιοδικὰ, συλλογικοὺς τόμους, στὸν τύπο καὶ σὲ ἐκλαϊκευτικὰ ἔντυπα.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἐντυπωσιάζει εἶναι τὸ μέγεθος τῆς παρατιθέμενης βιβλιογραφίας, ποὺ φανερώνει ἀπὸ τὴ μία τὸν πλοῦτο τῆς ἔρευνας τοῦ συγγραφέα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν κόπο ποὺ κατεβλήθη γιὰ τὴν ἀναζήτηση, τὴν ἀρχιεροθέτηση καὶ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ τεραστίου αὐτοῦ ὕλικου. Αὐτὰ ἀποκαλύπτει καὶ ἡ καταγραφή

τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν. Ἐμβριθῆς καὶ ὑπομονετικὸς μελετητῆς τῶν ἀρχείων, ὁ Κωστῆς Κοκκινόφτας παραδίδει στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἀνεκτίμητες μαρτυρίες ἀπὸ ἀριθμὸ πηγῶν: τὸ Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου, τὸ Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πάφου, τὸ Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου καὶ τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

Στὸν Κωστῆ Κοκκινόφτα, συνεχιστὴ καὶ ἀναβιωτῆ τῆς ἀκατάβλητης δραστηριότητος τῶν λογίων τῆς γενέτειράς του Μαραθάσας⁶, ἀξίζει ὁ ἔπαινος γιὰ τὴ νέα αὐτῆ ἐκδοτικὴ προσφορά, ἀλλὰ καὶ πολλὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴ συνεισφορά του στὴν καταγραφή καὶ ἀνάδειξη τοῦ κυπριακοῦ 1821. Ἔτσι ὁ ἀγώνας τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου, τόσο στὰ χῶματα τῆς μαρτυρικῆς Μεγαλονήσου, ὅσο καὶ στὴ Μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα, τὴ Μ. Ἀσία, τὶς Παροικίες καὶ ὅπου ἀλλοῦ ἔδρασαν οἱ Ἕλληνες πρόμαχοι τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας, παρουσιάζεται ὀλοκληρωμένα γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἀναδεικνύεται στὴ θέση ποὺ τοῦ ἀξίζει.

Σταῦρος Γ. Γεωργίου

Δρ. Βυζαντινῆς καὶ Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας

5. Γ. Ἱ. Κηπιᾶδης, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., σ. 11.

6. Ἀπὸ τὶς τελευταῖες μελέτες τοῦ συγγραφέα σημειώνουμε τὴ μονογραφία του γιὰ τὸν συντοπίτη του καὶ συγγενή του ἐκ πατρὸς καὶ ἐκ μητρὸς μεγάλο λόγιον τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ἀρχιμ. Ἱερώνυμο Μυριανθέα (1838-1898). Βλ. Κ. Κοκκινόφτας, *Ἀρχιμανδρίτης Ἱερώνυμος Μυριανθέας (1838-1898)*, Λευκωσία 2018. Γιὰ τὴ μελέτη αὐτὴ βλ. τὴ βιβλιοκρισίαν μας ἐν *Θεολογία* 92, 3 (2021), σσ. 303-306.